

ВЫВУЧЭННЕ І АХОВА Ё БССР ПОМНІКАЎ АРХІТЭКТУРЫ (па матэрыялах часопіса «Наш край». 1925—1930 гг.)

У артыкуле аналізуецца часопіс «Наш край» з пункту гледжання наяўнасці ў ім інфармацыі пра архітэктурныя помнікі. У якасці храналагічных рамак аўтар абраў перыяд выдання часопіса з 1925 па 1930 г. У гэты час разам са шматлікімі помнікамі археалогіі, этнаграфіі і мастацтва ўвагу кіраўніцтва Інстытута беларускай культуры і сябраў шматлікіх краязнаўчых арганізацый прыцягнулі помнікі архітэктурныя. Былі зроблены першыя крокі ў галіне стварэння заканадаўчай базы аховы помнікаў, іх вывучэння і правядзення ахоўных мерапрыемстваў. Адначасова прыходзіла разуменне адукацыйна-выхаваўчага патэнцыялу архітэктурнай спадчыны.

The article is an attempt to analyze «Our Region» Magazine from the point of view of information on protection of cultural monuments it contains. The period of the magazine publication from 1925 until 1930 is chosen as chronological frames of the article. At that period of time parallel to cultural and historical artifacts architectural monuments appeared at the focus of interest of the Institute of the Belarusian culture executives as well as numerous local historians. The first steps were made towards the creation of legislation on the protection of monuments, their research and protective measures. Moreover the Belarusian society gradually came to understanding of the educative potential of architectural heritage.

Ключавыя словы: архітэктурна; помнік; будынак; краязнаўства; часопіс; артыкул; Цэнтральнае бюро краязнаўства; Інстытут беларускай культуры.

Keywords: architecture; monument; building; regional studies; magazine; article; Central Bureau of Regional Studies; Institute of Belarusian Culture.

На адным з першых пасяджэнняў Часовага рабоча-сялянскага ўрада БССР 30 студзеня 1919 г. спецыяльнай пастановай уся адказнасць за ахову помнікаў гісторыі і мастацтва была ўскладзена на Наркамасветы. У сваю чаргу калегія апошняга вырашыла арганізаваць мастацка-археалагічны пададдзел, які павінен быў ажыццяўляць гэтую дзейнасць на практыцы. У сакавіку 1919 г. былі зацверджаны штаты пададдзела з 8 чалавек, куды ўвайшлі мастак У. А. Дзмітрыеў, антыквар Л. Н. Замкоў, выкладчык гісторыі мастацтваў М. Г. Сыркін і інш. Пададдзел пачаў сваю працу з таго,

Гужалоўскі Аляксандр Аляксандравіч — прафесар кафедры этналогіі, музейалогіі і гісторыі мастацтваў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, доктар гістарычных навук.

што ўзяў пад ахову Нясвіжскі замак, на рамонт якога калегія Наркамасветы БССР выдаткавала 50 тыс. руб. [6].

22 лютага 1919 г. пастанову «Аб ахове культурных каштоўнасцей на тэрыторыі Літоўска-Беларускай ССР» падпісаў старшыня яе Часовага ўрада В. С. Міцкявічус-Капсукас. Гэтая пастанова прадугледжвала абвяшчэнне ўласнасцю дзяржавы ўсіх помнікаў, арганізацыю іх уліку, агульную забарону на іх вываз. Практычнае выкананне гэтай пастановы было даручана пазашкольнаму аддзелу Наркамасветы Літбел [13, с. XX].

У 1920 г. на тэрыторыі БССР, якая зменшылася да памераў Мінскай губерні, пачаў дзейнічаць пададзел аховы помнікаў Наркамасветы. Ва ўмовах пасляваенных разбурэнняў і адсутнасці грашовых сродкаў гэтая праца ішла павольна. Сітуацыя змянілася да лепшага пасля ўтварэння ў 1921 г. у складзе Наркамасветы Акадэмічнага цэнтра, які аб'яднаў усіх навукоўцаў, што мелі дачыненне да вывучэння і аховы гісторыка-культурнай спадчыны. У снежні 1923 г. выйшла пастанова СНК БССР «Аб рэгістрацыі, прыёме на ўлік і ахове помнікаў мастацтва, мінуўшчыны, побыту і мясцовасцей прыроды, якія з'яўляюцца ўласнасцю ўстаноў і таварыстваў, а таксама прыватных асоб» [10]. Гэтай пастановай забараняліся вываз і продаж помнікаў культуры за мяжу, перадача іх ад аднаго ўладальніка другому; перамяшчэнне помнікаў павінна было абавязкова рэгістравацца навукова-экспертнай камісіяй, якая была створана Наркамасветы.

Да сярэдзіны 1920-х гг. у БССР значна пашырыўся краязнаўчы рух. Краязнаўчыя арганізацыі дзейнічалі ва ўсіх акругах, большай частцы раённых цэнтраў. Задачы навукова-метадычнага забеспячэння і каардынацыі іх дзейнасці выконвала Цэнтральнае бюро краязнаўства (ЦБК) пры Інстытуце беларускай культуры. На працягу першай паловы 1920-х гг. у Мінску і на месцах неаднаразова гучалі прапановы па стварэнні спецыялізаванага друкаванага органа, адрасаванага краязнаўцам. У 1925 г. ідэя выдання беларускага краязнаўчага часопіса набыла рэальныя абрысы. У кастрычніку выйшаў першы нумар часопіса «Наш край», які асвятляў наступныя напрамкі краязнаўчай дзейнасці: прыродна-геаграфічны, грамадска-эканамічны і культурна-гістарычны. Часопіс выдаваўся штомесяц на беларускай мове (рэдактар З. Бядуля) да 1930 г., калі быў перайменаваны ў «Савецкую краіну».

Пачатак выдання часопіса «Наш край» супаў па часе з падрыхтоўкай пастановы СНК БССР ад 5 ліпеня 1926 г., згодна з якой былі ўзяты

на ўлік аб'екты архітэктурны, побыту, мастацтва, прыроды (быў зацверджаны першы спіс помнікаў, які складаўся з 87 пазіцый). Абавязкі па іх ахове СНК усклаў на акруговыя, гарадскія і раённыя саветы [2, с. 24—28]. Да справы апісання, вывучэння і ўліку помнікаў гісторыі і культуры далучыліся таксама беларускія краязнаўцы на чале з ЦБК. Летам 1924 г. пры Інбелкульце ўжо дзейнічала Камісія па ахове помнікаў. Тады ж яна разаслала па ўсім раёнам анкетныя па выяўленні і ахове помнікаў мясцовай гісторыі і прыроды.

Першы артыкул, прысвечаны помнікаахоўнай тэматыцы, з'явіўся ўжо на старонках першага нумара «Нашага краю» і даваў узор гістарычна-мастацтвазнаўчага падыходу да вывучэння помніка. Аўтарам гэтага грунтоўнага па змесце і аб'ёме, ілюстраванага фотаздымкамі артыкула быў «бацька» беларускага мастацтвазнаўства М. М. Шчакаціхін¹, які абраў у якасці аб'екта вывучэння руіны цэркваў Барысаглебскага манастыра ў Полацку. М. М. Шчакаціхін напісаў гэты артыкул летам 1925 г. па выніках камандзіроўкі ў Полацк, куды яго паслала кіраўніцтва Інбелкульту. Мэтай камандзіроўкі было вывучэнне выяўленага мясцовымі краязнаўцамі фрагмента жывапіснай кампазіцыі «Укрыжаванне» на паўночнай сцяне царквы Параскевы Пятніцы.

Першая частка артыкула мае крыніцазнаўча-гістарыяграфічны характар. У выніку аналізу летапісных першакрыніц, канструкцыйных і стылістычных асаблівасцей рэшткаў помнікаў, што захаваліся, а таксама прац сваіх папярэднікаў М. М. Шчакаціхін прыходзіць да высновы, што Барысаглебскі Бельчыцкі манастыр паўстаў напрыканцы XII ст. у часы Рагвалода-Барыса Усяславіча. Прычым вызначае наступную паслядоўнасць будаўніцтва знакамітых культовых помнікаў у горадзе — Сафійскі сабор — Спаская царква — Бельчыцкія цэрквы.

Да 1925 г. ад найстаражытнейшай трохабсіднай царквы Барысаглебскага манастыра ў яго ўсходняй частцы застаўся толькі падмурак. Ад невялікай аднаабсіднай царквы Параскевы Пятніцы засталіся паўднёвыя і паўночныя мury, а таксама перадаўтарныя слупы. Аднаабсідная

¹ Шчакаціхін Мікалай Мікалаевіч (1896—1940) нарадзіўся ў Санкт-Пецярбургу, у 1914 г. скончыў гімназію ў Маскве, у 1914—1918 гг. вучыўся ў Маскоўскім універсітэце, працаваў у Маскве, Арле, Харкаве супрацоўнікам музея, перакладчыкам, супрацоўнікам Наркамасветы УССР. З 1921 г. — у Мінску. Працаваў асістэнтам кафедры гісторыі мастацтваў БДУ, з 1924 г. — дацэнт. З 1925 г. — у Інбелкульце, дзе стварыў Камісію гісторыі мастацтваў. Арыштаваны ў ліпені 1930 г., як «вораг народа» сасланы на пяць гадоў у Башкірыю, у 1937 г. атрымаў яшчэ адзін тэрмін. Памёр ад сухотаў у 1940 г. у г. Белебеі. Рэабілітаваны ў 1956 г.

Барысаглебская царква, па словах аўтара, «яшчэ нядаўна цалкам захаваная», была паступова разбурана «ў самыя апошнія часы». На рэштках сцен дзвюх апошніх цэркваў захавалася роспіс «Укрыжаванне» і «Срэчанне» — адзіны адкрыты на той час прыклад фрэскавага мастацтва XII ст. у Беларусі. Арыгінальныя фрэскі былі пакрыты некалькімі слямі тынку, фарбаў, а таксама графіці. М. М. Шчакаціхін зрабіў спробы ачысціць роспіс XII ст. ад пазнейшых напластаванняў, у выніку чаго адкрыў пазасобныя фігуры свяціцеляў і «святых жён». У заключэнні артыкула аўтар прыйшоў да высновы пра своеасаблівасць, унікальнасць фрэсак Барысаглебскага манастыра з іконаграфічнага і тэхнічнага пунктаў гледжання ў параўнанні з аналагічным кіеўскім і наўгародскім манументальным жывапісам [15, с. 18—27]. Можна меркаваць, што выступленне М. М. Шчакаціхіна ў друку абумовіла ўключэнне руін Барысаглебскага манастыра ў дзяржаўны спіс помнікаў.

Тэма вывучэння старажытнага фрэскавага жывапісу Полацка ў часопісе «Наш край» была працягнута ў 1929 г. артыкулам, які распавядаў аб працы ў горадзе навукова-даследчай экспедыцыі Цэнтральных дзяржаўных рэстаўрацыйных майстэрняў Наркамасветы РСФСР на чале з І. Э. Грабаром. Мэтай экспедыцыі, якая адбылася на працягу 28—30 ліпеня 1929 г., было вывучэнне і спроба раскрыцця роспісаў сцен Спаса-Праабражэнскай царквы Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра. Выбар І. Э. Грабара быў невыпадковы — роспісы з выявамі святых і біблейскіх сюжэтаў, зробленыя ў візантыйскім стылі на сценах Полацкага Спасакага храма ў XII ст. былі ледзь не адзінымі падобнай захаванасці ва Усходняй Еўропе.

І. Э. Грабар не быў першапраходцам у вывучэнні полацкіх помнікаў. У другой палове 1920-х гг. акрамя М. М. Шчакаціхіна культывую архітэктару горада вывучалі мастацтвазнаўцы М. І. Бруноў, І. М. Хозераў, А. І. Някрасаў. У 1928 г. цікавыя археалагічныя разведкі правёў у горадзе А. М. Ляўданскі. Навукова-даследчая экспедыцыя пачалася з абмераў помнікаў і параўнання ўласных даных з вынікамі прац папярэднікаў.

29 ліпеня маскоўскі рэстаўратар-даследчык Р. В. Чырыкаў распачаў расчыстку сцен Спасакага храма ад пазнейшых наплаванняў. Неўзабаве пад васьмю слямі пабелкі і масляных наплаванняў ён знайшоў «галаву святой пакутніцы» св. Ефрасінні Полацкай — «вельмі арыгінальныя па сваім характары і тэхніцы твор першай паловы XII ст.». Затым была адкрыта фрэска з выявай свяціцеля Іаана Златавуста, зробленая ў той жа тэхніцы і стылістыцы, што і папярэдняя. У наступны дзень Р. В. Чыры-

каў² адкрыў яшчэ адну фрэску XII ст. з выявай свяціцеля Васіля Вялікага. Дзве апошнія фрэскі былі пакрыты рознага зместу графіці на старабеларускай, польскай і лацінскай мовах кштальту «У 1492 г. памёр кароль, а сын яго Аляксандар на княжэньне сеў 31 ліпеня таго ж году».

Іншыя ўдзельнікі экспедыцыі засяродзіліся на вывучэнні фрэскавага жывапісу XII ст., які застаўся на руінах Пятніцкай і Барысаглебскай цэркваў Барысаглебскага Бельчыцкага манастыра. Былі таксама агляджаны старажытныя сцены Сафійскага сабора, але сядоў жывапісу на іх не знайшлі.

Даследчыя і рэстаўрацыйныя працы, што праводзіліся на старажытных полацкіх храмах, непазбежна падводзілі да думкі пра ахоўныя меры прыемствы. Полацкі краязнавец С. М. Мялешка, які суправаджаў маскоўскіх мастацтвазнаўцаў, наступным чынам сфармуляваў першапачатковыя захавы, якія трэба было зрабіць тэрмінова: зварот у вышэйшыя інстанцыі рэспублікі з мэтай атрымання сродкаў на рэстаўрацыю фрэсак Спаса-Праабражэнскай царквы, накрыццё руінаў дахам для іх абароны ад атмасферных уздзеянняў, абгароджанне помнікаў плотам ад пранікнення вандалаў і кладашукальнікаў, усталяванне на помніках спецыяльных інфармацыйных шыльдаў. Значэнне гэтай працы ён ацэньваў наступным чынам: «...даць усяму сьвету адзін з самых найвыдатнейшых помнікаў беларускага старажытнага мастацтва» [7, с. 77—80].

У наступным годзе М. М. Шчакаціхін звярнуў увагу на яшчэ адзін важны помнік беларускай архітэктуры — фрагмент замка XVI ст. у Рагачове. З мэтай вывучэння гэтага аб'екта ён наведваў Рагачоў, дзе яго чакалі сябры раённага таварыства краязнаўства. З іх дапамогай М. М. Шчакаціхін правёў абмеры, фотафіксацыю, склаў планы паверхаў і зрабіў спробу рэканструкцыі першапачатковага выгляду ўсходняга фасада старадаўняй камяніцы, вядомай як «замак каралевы Боны». Камяніца зна-

² Чырыкаў Рыгор Восіпавіч (1882—1936?) нарадзіўся ў в. Мсцера Уладзімірскай губерні ў сям'і сялян-жывапісцаў. Да рэвалюцыі валодаў (разам з братам) уласнай рэстаўрацыйнай майстэрняй у Маскве, у 1910—1914 гг. з'яўляўся экспертам па старажытным жывапісе Імператарскай археалагічнай камісіі, адыгрываў вялікую ролю ў вывучэнні, рэстаўрацыі і збіральніцтве абразоў у краіне. З 1918 г. — член Камісіі па захаванні і раскрыцці помнікаў старажытнарускага жывапісу, з 1924 г. — вядучы рэстаўратар Цэнтральных дзяржаўных рэстаўрацыйных майстэрняў. Адначасова выкладаў у сталічных навучальных установах. У 1928 г. арыштаваны, атрымаў забарону пражывання ў шасці буйнейшых гарадах СССР («мінус шэсць»), у 1931 г. арыштаваны другі раз, асуджаны як удзельнік контррэвалюцыйнай арганізацыі да трох гадоў папраўча-працоўных лагераў.

ходзілася на замкавай гары альбо «рагу» (ад гэтага слова, на думку мастацтвазнаўца, паходзіць назва горада) пры ўпадзенні ракі Друць у Дняпро. На падмурку вывучэння першакрыніц, літаратуры, а таксама канструкцыйных асаблівасцей аб'екта М. М. Шчакаціхін выказаў гіпотэзу пра тое, што ён з'яўляўся дапаможным будынкам замкавага комплексу, галоўныя будынкі якога знаходзіліся на паўночнай частцы замкавай гары, да таго часу ўжо зруйнаванай. Ён таксама ўзнавіў гістарычныя абставіны будаўніцтва замка ў часы праўлення Жыгімонта I Аўгуста і вызначыў яго рэнесансную стылістыку, уключыў у кантэкст іншых архітэктурных помнікаў Беларусі той эпохі [14, с. 26—33].

У першым нумары часопіса ў рубрыцы «Хроніка» мы знаходзім невялікую інфармацыю пра экскурсію мальцоў краязнаўчага гуртка БДУ ў м. Койданава 9 жніўня 1925 г., напісаную М. М. Улашчыкам [8, с. 66]. На пачатку 1926 г. па выніках гэтай жа экскурсіі студэнт педагагічнага факультэта ўніверсітэта М. Я. Адзярыху³ падрыхтаваў і даслаў у ЦБК артыкул, прысвечаны найбольш важнаму архітэктурнаму помніку мястэчка — Койданаўскаму замку [1, с. 37—40].

Краязнаўчая экскурсія студэнтаў пачалася з агляду койданаўскіх старажытнасцей — касцёла св. Ганны (1439 г.), дзе адбываліся набажэнствы «местачковых і ваколільных каталікоў», кальвінскіх могілак, а таксама пабудаванага побач з імі «папоўскага дома». Але галоўнай мэтай студэнтаў было наведванне колішняга замка, збудаванага на Гаштольдавай гары⁴ ў часе знаходжання мястэчка ва ўласнасці шляхецкага роду Гаштольдаў.

Першапачаткова замак уяўляў драўляную пабудову, абкружаную вадзяным ровам, злучаным з ракою Няцечай. У першай палове XVI ст.,

³ Адзярыху Міхась Якубавіч (1904—1937?) нарадзіўся ў в. Белічы Слуцкага павета ў сялянскай сям'і. З 1922 г. вучыўся на педагагічным факультэце БДУ, працаваў настаўнікам у школах Мінска, сакратаром часопіса «Асвета», удзельнічаў у краязнаўчым руху. У 1927 г. арыштаваны ГПУ БССР як «удзельнік маладзёжнай контррэвалюцыйнай арганізацыі» разам з братам Цімохам і сястрой Ганнай. Сасланы ў Вятку. З 1930 г. жыве на вольным пасяленні ў г. Верхнедняпроўску Днепрапятроўскай вобласці. Другі раз арыштаваны ў 1932 г., этапіраваны ў Мінск. Пастановай калегіі АДПУ СССР 10 красавіка 1931 г. асуджаны на 5 гадоў працоўна-папраўчых лагераў. Пасля адбыцця тэрміну пакарання жыве ў Віцебску, працаваў выкладчыкам у школе для дарослых пры фабрыцы імя Кагановіча. Трэці раз арыштаваны ў 1937 г. 14 снежня 1937 г. асуджаны Асобай нарадай пры НКУС СССР да ВМП. Расстраляны ў віцебскай турме НКУС. Рэабілітаваны ў 1957 і 1992 гг.

⁴ У адносінах да гэтага месца мясцовыя жыхары ўжывалі таксама назвы «Крутагор'е», «Акопішча», «Кальвіншына».

пасля таго як замак стаў адміністрацыйным цэнтрам Койданаўскага графства Радзівілаў, замест драўлянага было ўзведзена каменнае дзевяцівежавае збудаванне з дыяметрам вежаў каля 10 м і таўшчынёю каменна-цагляных муроў да 1,5 м, у якіх былі прарэзаныя байніцы. Вежы крыліся шатровымі стрэхамі; іх некалькі разоў перабудоўвалі. Уваход у замак запіраўся традыцыйнаю брамай, якую вячаў герб Радзівілаў.

Да часу прыбыцця студэнтаў-краязнаўцаў толькі тры сцяны замка захаваліся ў арыгінальным выглядзе. Астатнія, паводле слоў аўтара, былі «...зруйнаваны местачковымі насельнікамі, якія разбіраюць іх на чараны для печак». Герб Радзівілаў з брамы знік, а на яго месцы з'явілася таблічка з надпісам «Renou. 1884». Студэнты правялі абмеры замка, а таксама апытанне мясцовых жыхароў, якія распаўялі ім народныя паданні, звязаныя з архітэктурным помнікам.

Пасля вывучэння рэшткаў замкавых сцен краязнаўцы распачалі абмер кальвінскага сабора, пабудаванага спачатку з дрэва на тэрыторыі замка на сродкі князя Мікалая Радзівіла Рудога ў 1564 г. (у 1613—1621 гг. Крыштаф Мікалай Радзівіл «Пярун» пабудаваў замест яго мураваны сабор у гатычна-рэнесансным стылі). З тэксту артыкула не вынікае, што яго аўтар быў знаёмы са сведчаннямі У. Сыракомлі пра тое, што ў другой палове XVI ст. Койданава зрабілася буйным цэнтрам кальвінізму. Між тым сінод гельвецкага веравызнання, які адбыўся ў 1691 г. у Вільні, прыняў пастанову, каб кожны чацвёрты год усеагульны з'езд кальвіністаў ВКЛ ладзіўся ў Койданаве. З успамінаў і даследаванняў У. Сыракомлі студэнты-краязнаўцы змаглі б таксама даведацца пра тое, што ў храме зберагаўся адзін з экзэмпляраў Брэсцкай Бібліі. Побач знаходзіліся двухкласная кальвінская школка і шпіталь, які займаў асобнае падвор'е [11, с. 132—136]. Напэўна, невядома было таксама мінскім студэнтам пра тое, што ў іх быў папярэднік (вядомы беларускі археолаг і музейны дзеяч Ю. Ядкоўскі), які на дзесяцігоддзе раней за іх правёў абмеры і склаў план Койданаўскага кальвінскага збора і замка.

Паводле апісання М. Я. Адзярыхі, сабор складаўся з высокай вежы і асноўнага зальнага аб'ёму. У сабор вялі двое дзвярэй, усярэдзіне ў асноўным аб'ёме было 9 вялікіх вокнаў, а ў вежы — 5 байніц. Пасярод асноўнага памяшкання стаяў вялікі стол. У глыбіні памяшкання размяшчалася дубовая кафедра з разьбой, над уваходнымі дзвярыма — размяляваныя драўляныя хоры, аформленыя балюстрадай, з якіх лесвіца вяла на вежу.

Койданаўскі кальвінскі сабор пачаў разбурацца задоўга да прыезду краязнаўцаў з БДУ — у другой палове XIX ст., калі ў ім спыніліся наба-

жэнствы⁵. Сабор моцна пацярпеў у гады Першай сусветнай вайны. Мясцовыя жыхары паведамлілі студэнтам, што ў 1921 г. чырвонаармейцы, якія занялі будынак сабора пад свае патрэбы, зруйнавалі яго вежу, скінулі з яе гадзіннік. Разам з вежаю знікла прымацаваная да адной з яе сцен бляшанка з гравіраванай на ёй датай пачатку будаўніцтва мураванага сабора. Студэнты таксама даведаліся пра тры патаемныя падземныя хады, што вялі са скляпенняў сабора ў Мінск, Нясвіж, Навасёлкі і змяшчалі дамавіны памерлых прадстаўнікоў роду Радзівілаў. За экскурсантамі з цікавасцю назіралі сем'і, што жылі ў замкавых памяшканнях і іх «...страшэнна нішчылі, перарабляючы даўнейшыя пакоі і печы згодна свайму густу, на новыя». Насупраць сабора яны пабудавалі хлeў.

М. Я. Адзярыха скончыў свой артыкул заклікам да беларускіх гісторыкаў, археолагаў, этнографаў і мастакоў распачаць комплекснае вывучэнне Койданаўскага замка, тым самым выратаваўшы яго ад руйнавання «несьвядомымі насельнікамі». На жаль, далейшы лёс помніка склаўся нешчасліва. Койданаўскі кальвінскі сабор з рэшткамі замка ў 1930-я гг. быў разабраны на патрэбы будаўніцтва і канчаткова зруйнаваны ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

Неўзабаве ЦБК атрымала допіс удзельніка гуртка краязнаўства пры аршанскім рабфаку Е. Цехановіча, які быў прысвечаны рэшткам старадаўняй падземнай пячорнай царквы на тэрыторыі Куцеінскага Богаяўленскага манастыра. Вузкія доўгія сходы, што вялі да яе з манастырскага двара, знайшлі манахі прыблізна ў 1910—1912 гг. Услед за імі аўтар допісу спусціўся па сходах, трапіўшы ў «крыжападобную па форме з нізкім каменным скляпеньнем пячору плошчаю каля 11 квадр. мэтраў». Там захавалася алтарная сцяна з трыма праходамі, на месцы прастола быў нізкі драўляны крыж, абкладзены каменнем. У левым баку пячоры пачынаўся падземны ход, які вёў у напрамку р. Дняпро. Паводле дзвюх версій, якія давалі мясцовыя жыхары, ён звязваў Куцеінскі манастыр з Пакроўскім манастыром⁶ і меў працягласць 2—3 км альбо са Смалянскім

⁵ Койданаўская кальвінісцкая парафія існавала да 1913 г., ахоплівала тры паветы (Мінскі, Ігуменскі, Навагрудскі) і налічвала каля 200 прыхаджан.

⁶ Пакроўскі манастыр знаходзіцца ў Оршы на правым беразе ракі Аршыцы. Пабудаваны ў 1758—1774 гг. як базыльянскі кляштар паводле жадання і на ахвяраванні аршанскага старасты Івана Лянькоўскага. У 1832 г. комплекс перайшоў да праваслаўных і атрымаў назву Пакроўскага манастыра. У жылым памяшканні размясцілася духоўнае вучылішча. У канцы 1920-х гг. у колішнім храме дзейнічаў сельскагаспадарчы музей, праводзіліся выставы, а ў 1930-х гг. тут быў створаны краязнаўчы музей, які хутка быў зачынены.

замкам⁷ (замак Белы Ковель) і меў працягласць 25 км. Праверыць, якая з гэтых версій слушная, у 1926 г. не атрымалася, бо перашкаджалі «вільгаць, холад і страшэнны вецер».

Можна меркаваць, што стварэнне пячорнай царквы папярэднічала будаўніцтву (а можа, і вызначыла яго месца) у 1623 г. драўлянай пяцікупальнай Богаўленскай царквы мужчынскага манастыра, які атрымаў назву ад ракі Куцейна.

Падчас абследавання Е. Цехановічам Куцеінскага Богаўленскага манастыра апошні ўжо выкарыстоўваўся дзяржавай у гаспадарчых мэтах, што, канешне, не спрыяла захаванню гэтага ўнікальнага помніка беларускай культуры. Разумеючы ненармальнасць такога становішча, аўтар напрыканцы свайго допісу звярнуўся да кіраўніцтва Інбелкульта з прапановай распачаць вывучэнне манастыра. Калі ў другой палове 1920-х гг. зрабіць гэта перашкаджаў недахоп кваліфікаваных навуковых кадраў і фінансавых сродкаў, то ў 1930-я гг. гэта стала тэхнічна немагчыма: будынкі Куцеінскага манастыра былі заняты вайскавай часцю [12, с. 55].

Тэму аршанскіх падземных помнікаў старажытнасці на старонках часопіса «Наш край» у тым жа годзе працягнуў сталы карэспандэнт, вядомы гісторык, археограф Д. І. Даўгяла. З'яўленню яго публікацыі папярэднічала вандроўка сяброў гістарычна-археалагічнай камісіі Інбелкульта Д. І. Даўгяла, І. А. Сербава і А. Г. Аніхоўскага⁸ ў мясцовасць Дубкі, якая знаходзілася ля ўпадзення ў Дняпро ручая Арэхаўка недалёка ад Оршы. Там удзельнікамі Аршанскага акруговага тавары-

⁷ Смалянскі замак, Замак «Белы Ковель» — руіны замка знаходзяцца на паўночна-заходняй ускраіне в. Смаляны (Аршанскі раён, Віцебская вобласць), на правым беразе р. Дзярноўка. Замак пабудаваны ў першай чвэрці XVII ст. князем С. Сангушкам-Ковельскім. Змураваны з цэглы і невялікіх камянёў. Пашкоджаны ў час Паўночнай вайны ў 1708 г., канчаткова разбураны ў першай палове XIX ст. Захаваліся рэшткі вежы.

⁸ Аніхоўскі Аляксандр Георгіевіч (Алесь Юр'еў) (1897—1956) нарадзіўся ў в. Старыца, Слуцкага павета. У 1920 г. скончыў Слуцкія настаўніцкія курсы беларусазнаўства. Член беларускага культурна-асветнага гуртка «Зарніца». У 1915—1924 гг. працаваў настаўнікам на Случчыне, затым загадчыкам акруговых аддзелаў палітасветы і народнай асветы ў Клімавічах. У 1927 г. скончыў педагагічны факультэт БДУ. У 1927—1930 гг. — інспектар педагагічных тэхнікумаў Наркамасветы БССР, дацэнт. Арыштаваны ДПУ БССР у 1930 г., праходзіў па справе «Саюза вызвалення Беларусі». Асуджаны на 5 гадоў высылкі. Пакарэнне адбываў у мястэчку Слабадскім Кіраўскай вобласці. З 1934 г. жыў у Вятцы, працаваў эканамістам. Другі раз арыштаваны ў 1935 г. за адмову супрацоўнічаць з НКУС, сасланы на 5 гадоў у Іванава. Зноў арыштаваны ў 1943 г., асуджаны на 10 гадоў лагераў. З 1956 г. жыў у Іванава-Вазнясенску, працаваў эканамістам. Па першай справе рэабілітаваны ў 1957 г., па другой — у 1956 г.

ства краязнаўства на чале з Д. М. Васілеўскім⁹ былі знойдзены старажытныя пяхоры, пра што ён адразу ж паведаміў у праўленне Інбелкульта [4, с. 45—50].

Пасля прыезду ў Оршу група мінскіх навукоўцаў разам са студэнтамі мясцовага рабфака накіравалася ў Дубкі. І. А. Сербай сфатаграфавай пяхоры, А. Г. Аніхоўскі склаў іх план. Па словах Д. І. Даўгялы, гэтая праца праходзіла не ў вельмі спрыяльных абставінах: «...першае ўражаньне вельмі жудаснае: цемра, надзвычайны холад, вільгаць і цяжкое, смуродлівае паветра». Неўзабаве высветлілася, што даследчыкі мелі справу не з пяхорамі, а трыма стромкімі калідорамі да іх даўжынёю да 10 м, выкапанымі ў пясчана-гліністых адкладах. Столі пяхор паабсыпаліся альбо былі наўмысна некім завалены. Ніякіх сведчанняў прысутнасці людзей, за выключэннем невялікіх адтулін з закураным верхам у сценах, куды ставіўся каганец альбо плошка для асвятлення, выяўлена не было.

Апытанне мясцовых жыхароў таксама не наблізіла навукоўцаў і краязнаўцаў да разгадкі таямніцы пяхор (вяскоўцы распавядалі пераважна пра скарбашукальнікаў). Больш плёну даў зварот у Аршанскі акруговы адзел земляробства. Там быў знойдзены план генеральнага межавання ваколіц Оршы 1783 г., адпаведна з якім мясцовасць Дубкі была запісана як «маёмасць ігумена Куцеінскага манастыра Кірыла з браццею». Гэта навяло Д. І. Даўгялу на думку пра манахаў-пустэльнікаў, якія збудавалі знойдзеныя пяхоры і жылі ў іх. Іншыя ўдзельнікі паездкі схіляліся да тлумачэння знойдзенага аб'екта як першабытных шахт па здабычы крэменю.

Па выніках паездкі сябры Інбелкульта зрабілі адназначную выснову — адкрытыя пяхоры маюць навуковую каштоўнасць як гістарычны і геалагічны аб'ект, яны вартыя вывучэння і аховы. Неабходна адзначыць,

⁹ Васілеўскі Даніла Мінавіч (1889—1963) нарадзіўся ў в. Новае Сяло Віцебскага павета. Вучыўся ў Полацкай настаўніцкай семінарыі, дзе ўвайшоў у гурток «Вястун ведаў», што знаходзіўся пад уплывам народніцкіх і сацыял-дэмакратычных ідэй. З 1910 г. пачаў збіраць фальклор на Полаччыне. Працягваў адукацыю ў Віцебскім настаўніцкім інстытуце. У 1914—1915 гг. — на педагагічнай рабоце. Дасылаў свае допісы ў часопіс «Школа і жыццё», газету «Наша Ніва». З 1919 г. — інструктар школ на Віцебшчыне, пасля — інспектар народнай асветы ў Оршы. У 1920-я гг. актыўна далучаецца да краязнаўчага руху. У 1923 г. арганізоўвае Віцебскае губернскае бюро краязнаўства, з 1924 г. — намеснік старшыні, старшыня Аршанскага акруговага таварыства краязнаўства. З 1930 г. — дэкан геаграфічнага факультэта Магілёўскага педінстытута. Удзельнік раскопак верхнепалеалітычнай стаянкі Бердыж. Арыштаваны ў 1936 г., высланы ў Котлас. Працаваў буравіком, тэхнолагам у Баркуце. Рэабілітаваны ў 1956 г. Апошнія гады жыў у Феадосіі.

што артыкул Д. І. Даўгялы акрамя апісання цікавага гістарычнага помніка паказвае механізм (пакуль яшчэ вельмі недасканалы) узятця на ўлік і аховы помнікаў гісторыі і культуры ў БССР у 1920-я гг. Ён выглядаў наступным чынам. Мясцовыя краязнаўчыя арганізацыі выяўлялі помнікі і паведамлялі пра іх кіраўніцтву Інбелкульта. Камісія па ахове помнікаў інстытута праводзіла экспертызу помнікаў і ў выпадку прызнання каштоўнасці хадайнічала перад СНК БССР аб уключэнні новых аб'ектаў у рэспубліканскі спіс помнікаў, што знаходзіліся пад дзяржаўнай ахай, а таксама даручала краязнаўчым арганізацыям з дапамогай мясцовых саветаў забяспечыць захаванне знойдзенага.

У наступным годзе Д. І. Даўгяла зноў выступіў на старонках «Нашага краю» з артыкулам на помнікаахоўную тэматыку. Гэты артыкул, прысвечаны Свіслацкаму замку, быў напісаны на падмурку пісьмовай (інвентар Свіслацкай воласці 1560 г., які захоўваўся ў Інбелкульце), а таксама графічнай (складзены ў 1926 г. асіповіцкімі краязнаўцамі план рэшткаў абарончых збудаванняў замка, што захаваліся пры ўпадзенні ракі Свіслач у Бярэзіну) першакрыніц. З інвентару вынікала, што гэты фарпост з'явіўся на высокім паўвостраве каля в. Свіслач у першай чвэрці XVI ст. Насамрэч будаўніцтва першага драўлянага замка ў гэтым месцы звязваецца з імем менскага князя Глеба Усяславіча (?—1119), які імкнуўся ўмацаваць свае пазіцыі на мяжы з Кіеўскім княствам.

Паводле інвентару замчышча было ўмацавана глыбокім ровам, які дасягаў да 20 м у шырыню. Замак акаляў насыпаны двухметровы абарончы вал, у разрыве якога знаходзіўся заезд у гарадзішча. Іх збудавалі сяляне вёсак Свіслацкай воласці. Да сярэдзіны XVI ст. замак ужо згубіў сваё абарончае значэнне і пераўтварыўся ў звычайны феадальны двор, які не быў прыстасаваны да абароны (з узбраення ў 1560 г. меліся «старая жалезная гармата, 22 гакаўніцы, 7 аркабузаў, 3 ручніцы, паўтары пуда пораху і 30 фунтаў волава для куль»). Падчас вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай 1654—1667 гг. Свіслацкі замак быў захоплены казакамі, разграблены і спалены.

Напрыканцы свайго артыкула Д. І. Даўгяла паведамляе, са спасылкай на працы Т. Нарбута і І. Даніловіча, што на працягу свайго шматвяковай гісторыі в. Свіслач мела статус рэзідэнцыі свіслацкага ўдзельнага князя, адміністрацыйнага цэнтра Вялікага Княства Літоўскага, прыватнай уласнасці родаў Гарабурдаў, Радзівілаў, Незабытоўскіх [5, с. 60—64].

У 1927 г. старшыня Аршанскага акруговага таварыства краязнаўства Д. М. Васілеўскі вырашыў сам узняць на старонках «Нашага краю» пы-

танне аховы помнікаў гісторыі і культуры ў акрузе. Напачатку 1927 г. ён падрыхтаваў ілюстраваны артыкул, дзе звярнуў увагу беларускіх краязнаўцаў на неабходнасць тэрміновых захадаў па ахове і вывучэнні Смалянскага замка, каменных крыжоў, якія знаходзіліся каля вёсак Азярок, Стайкі і Плеханы Багушэўскага раёна, каменных баб каля вёскі Журавічы Коханаўскага раёна, гарадзішча каля вёскі Б. Козкі Талачынскага раёна, а таксама замчышчаў у Друцку, Багрынава, Сакаліна [3, с. 40—44].

Як вядома, вайна 1812 г. пакінула глыбокі след у гісторыі горада Барысава, а Бярэзінская пераправа блізу в. Студзёнка стала ледзь не самай змрочнай старонкай гісторыі напалеонаўскіх войн. Помнікам вайны 1812 г. у горадзе і яго ваколіцах прысвечаны артыкул барысаўскага краязнаўца В. А. Самцэвіча¹⁰. Яго тэму, напэўна, вызначыла пастанова СНК БССР ад 5 ліпеня 1926 г., якой рэшткі барысаўскіх артылерыйскіх батарэй рускіх войск, пабудаваных на правым беразе Бярэзіны ў 1811 г., браліся пад ахову дзяржавы. Невыпадкова менавіта з іх апісання пачынаецца артыкул. Аўтар з горадасцю паведамляе пра выратаванне барысаўскімі краязнаўцамі «аднаго пярэдняга валу» батарэй ад спробы яго выкарыстання ў якасці будаўнічага матэрыялу дарожна-будаўнічым атрадам. Ён таксама нагадвае чытачам часопіса, што ўзяцце батарэй пад ахову дзяржавы адбылося дзякуючы намаганням праўлення Барысаўскага таварыства краязнаўства.

Вядома, што Напалеон правёў ноч з 25 на 26 лістапада 1812 г. у Старым Барысаве ў доме барона Корсака — галоўнага кіраўніка маёнтка «Барысаўшчызна» князя М. І. Радзівіла. В. А. Самцэвіч паведамляе, што «дом Напалеона» аддадзены напалову сельскагаспадарчаму тэхнікуму, напалову — пад жылыя кватэры. Між тым гэты помнік патрабуе кансервацыйных работ, захавання «распалажэння пакояў і стылю, у якім дом пабудаваны».

¹⁰ Самцэвіч Васіль Андрэевіч (1889—1973) нарадзіўся ў г. Барысаве. У 1915 г. скончыў Віцебскі настаўніцкі інстытут, потым Віленскае ваеннае вучылішча. Удзельнік Першай сусветнай вайны. У 1918 г. працаваў у аддзеле адукацыі Абласнога выканаўчага камітэта Заходняй вобласці і фронту. У 1920—1922 гг. служыў у Чырвонай арміі. Пасля дэмабілізацыі працаваў настаўнікам у Лагойскай сямігодцы, гарадскім аддзеле адукацыі, загадчыкам Барысаўскага гарадскога аддзела народнай адукацыі. Актыўны ўдзельнік краязнаўчага руху. Удзельнік Вялікай Айчыннай вайны. Пасля дэмабілізацыі на педагагічнай рабоце ў Барысаве працягваў займацца краязнаўствам.

Заканчваецца агляд барысаўскіх помнікаў эпохі Напалеона расповедам пра ўзвядзены ў 1901 г. вядомым барысаўскім мецэнатам і калекцыянерам І. Х. Каладзевым помнікі на месцах пераправы напалеонаўскіх войск праз Бярэзіну. І ў гэтым сюжэце аўтар спрабуе прыцягнуць увагу грамадскасці перш за ўсё да праблемы захавання культурнай спадчыны: «У сучасны момант у адным з помнікаў разабраны вугал у падмурку (каменьне, відаць, прыгадзілася ў лазню), у другім збыты верх помніка на 0,5 мэтр.; табліцы з надпісамі зняты і прапалі. Помнікі неабходна рэстаўраваць, абгарадзіць і аддаць мясцовай уладзе для аховы» [9, с. 46—48].

Такім чынам, 1920-я гг. былі перыядам заканадаўчага і арганізацыйнага афармлення помнікаахоўнай дзейнасці ў БССР, далучэння да ўдзелу ў ёй шматлікіх краянаўцаў, разгортвання вывучэння архітэктурнай спадчыны краіны, што знайшло яскравае адлюстраванне на старонках часопіса «Наш край».

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Адзярыха М.* Апісаньне Койданаўскага замку // Наш край. 1926. № 1.
2. Бюлетень Совета Народных Комиссаров Б.С.С.Р. 1926. № 9 (18). 15 июля.
3. *Васілеўскі Д.* Помнікі старасьвеччыны на Аршаншчыне // Наш край. 1927. № 2.
4. *Даўгяла Д. І.* Аршанскія пячоры // Наш край. 1926. № 8—9.
5. *Даўгяла Зьм. Ів.* Сьвіслацкі замак у 1560 г. // Наш край. 1927. № 6—7.
6. Звезда. 1919. 27 марта.
7. *Мялешка С.* Праца Навукова-Дасьледчае Экспэдыцыі Цэнтральных Дзяржаўных Рэстаўрацыйных Майстэрняў у г. Полацку // Наш край. 1929. № 8—9.
8. Наш край. 1925. № 1.
9. *Самцэвіч В.* Помнікі кампаніі 1812 г. у Барысаве // Наш край. 1926. № 10—11.
10. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 1924. № 1. С. 5.
11. *Сыракомля У.* Вандроўкі па маіх былых ваколіцах: успаміны, дасьледаваньні гісторыі і звычаяў. Мінск: Полымя, 1992.
12. *Цехановіч Е.* Пячорная царква і падземны ход у Варшанскім Кутэінскім манастыры // Наш край. 1926. № 2—3.
13. Школа и культура Советской Белоруссии. 1919. № 2—3 (отдел официальный).
14. *Шчакаціхін М.* Замак у Рагачэве // Наш край. 1926. № 10—11.
15. *Шчакаціхін М.* Фрэскі Полацкага Барысаглебскага манастыра // Наш край. 1925. № 1.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 11 чэрвеня 2014 г.